

POWROTY DO PRAWOSŁAWIA

Słowa kluczowe: prawosławie, apostazja, Trebnik Piotra (Mohyły), sakrament, islamizacja, nowi męczennicy

Przynależność religijna ma w tradycyjnych społecznościach fundamentalne znaczenie kulturalne, społeczne, etniczne, z reguły także językowe. Skomplikowane losy chrześcijaństwa w ogóle i prawosławia w szczególności w różnych epokach i w różnym natężeniu obfitowały w odstępstwa od wiary ojców. Zmiana wyznania, a tym bardziej religii, powoduje niezwykle ważne konsekwencje dla każdej jednostki, ale także dla obu środowisk, zarówno tego, z którego konwertyta się wywodzi, jak i tego, do którego przechodzi.

W tym wystąpieniu pragnę zatrzymać się na dwóch niezwykle bogatych w materiał przykładach. Pierwszy to Rzeczpospolita Obojga Narodów, drugi – zniewolone przez Otomanów Bałkany wraz z Górą Athos.

W Rzeczypospolitej proces dobrowolnego porzucania prawosławia był szczególnie intensywny począwszy od XVI wieku, kiedy masowo przechodzono na katolicyzm (bezpośrednio lub po 1596 roku przez unię) lub przystępowano do różnych denominacji protestanckich. W słynnym utworze *Threnos* prawosławny wówczas jeszcze Mellecjusz Smotrycki wkłada w usta Matki-Cerkwi „lament albo narzekanie” przeciwko „synom wyrodnym”: „Niestetyz mnie nędznej, niestetyz nieszczęśnej. [...] Działkim rodziła i wychowała, ale się mnie wyrzekły, i stały mi się naśmiewiskiem i urąganiem. [...] Co więcej: dniami i nocą starają się o biedną duszę moją”¹ i dalej wymienia liczne ruskie rody książęce i magnackie, które porzuciły ją czy to dla katolicyzmu, czy to dla protestantyzmu:

Gdzie teraz nieoszacowany on kamuszek, jako lampa lśniący się carbunkulus, któregom ja między innymi perłami, jako słońce między gwiazdami w Koronie nosiła – dom książąt Ostroskich, który blaskiem światłości starożytnej wiary swojej przed innymi świecił? Gdzie i insze drogie i równie nieoszacowane teje Korony kamyki, zacne ruskich książąt domy, nieocenione szafiry i bezcenne diamenty: książęta Słuccy, Zaslawscy, Zbarazscy, Wiśniewieccy, Sanguszkowie, Czortoryscy, Prońscy, Rużeńscy, Sołomiereccy, Gołowczyńscy, Kroszyńscy, Masalscy, Górcy, Sokolińscy, Łukomscy, Puzynowie i inne bez liczby, których pojedynkiem wyliczać

¹ [M. Smotrycki], *Threnos to iest Lament iedyney ś. Powszechney Apostolskiej Wschodniej Cerkwie, z objaśnieniem dogmat wiary: pierwiej z greckiego na słowiński, a teraz z słowińskiego na polski przełożony. Przez Theophila Orthologa, teyże świętey Wschodniej Cerkwie syna*, Wilno 1610, k. 1^v. Zob. <<http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/doccontent?id=375357>> (14.10.2017).

rzecz by długa była. Gdzie przy tych i drugie nieoszacowane moje klejnoty, rodowite, sławne, wielkomyślne, silne i dawne, po wszem świecie w dobrej sławie, potężności i męstwie słynącego narodu rosiejskiego domy: Chodkiewiczowie, Glebowiczowie, Kiszkwowie, Sapiehowie, Dorohostajscy, Wojnowie, Wołowicze, Zienowiczowie, Pacowie, Chaleccy, Tyszkiewiczowie, Korsakowie, Chrebtowiczowie, Tryzny, Gornostajowie, Bokijowie, Myszkowie, Goscy [Hojscy], Siemaszkowie, Gulewiczowie, Jarmolińscy, Czolhańscy, Kalinowscy, Kyrdejowie, Zahorowscy, Meleszkowie, Bohowitinowie, Pawłowiczowie, Sosnowscy, Skuminowie, Pocije i drugie?²

Oprócz dobrowolnych konwersji dotykały prawosławnych obywateli Rzeczypospolitej także nawrócenia siłowe, głównie w jasyrze, masowo praktykowane na terenach bałkańskich, o czym niżej.

Niektórzy z odstępców w pewnym momencie postanawiali lub mogli powrócić do prawosławia. Św. Piotr (Mołyła) przygotowując swój epokowy *Trebnik*³ poświęcił dużo uwagi obrzędowi przyjmowania z innych religii i wyznań do prawosławia⁴, ale nie mógł pominąć i zagadnienia rekonwersji.

Od strony 164 (części pierwszej) rozporządzeniem: **УКАЗЪ ГДЪ ЕЖЕ КАКЪ ПРИИМАТИ ѿ еретикъ приходящихъ къ Сѣй Бжїей Апѣлстѣй Каѳоличестѣй Цркви** rozpoczyna się część dotycząca ludzi, którzy „nigdy nie byli prawowierni, ale od dzieciństwa przebywali w herezji” (gdzie jednak mówi się o rzymskich katolikach, którzy częściowo są zaliczani do odstępców od prawosławia) i zaraz potem, od s. 191, następuje rozporządzenie drugie: **УКАЗЪ ВТОРЫЙ, КАКЪ ПРИИМАТИ еретики, или ѿстѣпники, и Церкви сѣй съвокупляти ихъ, ихъ же муромъ сѣимъ помазати неподобаеть [...].** Metropolita w objaśniających tekstach (cz. 1, s. 191 i 215), powołując się na 95 kanon soboru in Trullo, który wymienia różne sposoby przyjmowania heretyków do Kościoła, wyodrębnia dwa typy powracających, których nie powinno się ani chrzczyć ponownie, ani bierzmować. Pierwsza grupa to ludzie ochrzczeni i bierzmowani w prawosławiu, lecz „zwiedzeni przez diabła i przez brak rozsądku z własnej woli odeszli nie tylko od Cerkwi Powszechnej, ale i od wiary w świętą współistotną i nierozłączną Trójcę [...] odstąpili”. Wymienia hierarcha trzy kierunki odstępstwa – judaizm, islam i arianizm (tj. antytrynitaryzm), nazywając każdy innym określeniem (polskie tłumaczenie nie oddaje całego sensu terminów) – żydowskie jest **невѣрїе** (niewiara), tureckie – **нечестїе** (bezczesność), zaś antytrynitarne – **безбожїе** (bezbożność); islam jest też określany jako *pohaństwo* (cz. 1, s. 193).

Druga grupa pragnących powrócić do prawosławia rozpada się na dwie podgrupy. Pierwsi z nich to prawosławni, którzy przeszli na kalwinizm, luteranizm lub inne podobne „herezje”, a także do wyznania apostatów, co najpewniej znaczy tu unitów. Drudzy to są potomkowie apostatów, którzy należą do wyznania lub herezji udzielającej godziwy chrzest i ważne bierzmowanie, i którzy dostąpili tam tych

² Ibidem, k. 15^{r-v}.

³ Korzystam ze zrealizowanego w Kijowie przez Ukraińską Cerkiew Prawosławną w 1996 roku reprintu wydania **СѦХОЛОГІИ АЛБО МОЛІТВОСЛОВЪ ИЛИ ТРЕБНИКЪ** [...], Kijów 1646. Zob. np. <<http://orthodoxvera.ru/duty/3826-trebnik-svt-petra-mogily-v-dvux-chastyax-skachat-pdf>>.

⁴ Omawiam to w artykule *Jak zostać prawosławnym* w 14 tomie Krakowsko-Wileńskich Studiów Sławistycznych (w druku).

sakramentów. Jest to wyraz przekonania metropolity, że katolicy wyrastają z pnia prawosławnego i że przyjęcie przez nich wyznania prawosławnego jest powrotem do pierwotnej jedności. Wśród przychodzących z katolicyzmu (w Латинь – cz. 1, s. 191) są tacy, którzy nie są bierzmowani, ponieważ, jak czytamy, w pewnych konfesjach sakramentu tego udziela biskup osobom w dojrzałym wieku, toteż, zwłaszcza w wypadku przechodzenia z katolicyzmu, należy ustalić, czy dana osoba jest bierzmowana, czy nie. Jeśli jest bierzmowana, uznaje się i ten sakrament za ważny, w przeciwnym razie dokonuje się bierzmowania jak przy heretykach (umieszczone w cz. 1 na s. 184–191). Każdorazowo jednak fakt uznania katolickiego bierzmowania musi zostać poddany rozważeniu miejscowego władcy.

W pierwszym rozporządzeniu znajdujemy charakterystykę wyznania rzymskokatolickiego, której próżno szukać w innych pismach kijowskiego hierarchy. Są to zatem

odstępcy, którzy posiadają wszystkie siedem sakramentów i zachowują obrzędy kościelne, ale odrwawszy się od jedności z Cerkwią świętą Prawosławnokafoliczną do Wyznania wiary rzecz sprzeczną z nauką świętych Apostołów i Ojców ośmielają się dodawać, a i wiele innych wymysłów do Kościoła wprowadzają i różne innowacje wwdają, a – starożytne cerkiewne obyczaje odrzucając – nowe, odmienne stanowią (cz. 1, s. 164).

Jest ona zresztą skonfrontowana z prezentacją doktryny protestanckiej. Protestanci

mimo że wierzą w Boga w Trójcy Jedyne i dokonują chrztu w imię Ojca i Syna i Ducha świętego przez trzykrotne zanurzenie, to jednak mają swoje rozmaite błędy i herezje, a oprócz Chrztu świętego pozostałych cerkiewnych sakramentów nie uznają; a są to sasowie i kalwinowie, i inni do nich podobni (cz. 1, s. 164).

Mohyla, znając całą (trwającą zresztą do dziś) dyskusję wokół ważności sakramentów udzielanych poza prawosławiem, wyjaśnia (cz. 1, s. 191), dlaczego nie wolno powtarzać tych dwóch sakramentów, dodając do nich także trzeci niepowtarzalny sakrament – kapłaństwo. Zwraca uwagę na *charakter, który wyciskają, że stanowią nieścieralne znamię*. Chrzest bowiem wpisuje człowieka do Chrystusowych ksiąg życia wiecznego, wyciskając na duszy znak, po którym można rozpoznać chrześcijanina i odróżnić go od nieochrzczonego, jako znak przynależności do trzody Chrystusa. Bierzmowanie to akt wpisu do rejestru (katasteru) bojowników Bożych, zaś kapłaństwo naznacza duszę

Die gefangen klagten,
 tekst H. Sachs, ryc. Erhard Schön,
 wyd. H. Guldenmundt, Norymberga,
 po 1530 <https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Yasyr#/media/File:Yasyr_1.jpg>

człowieka znakiem wiecznej władzy duchowej i spoczywającej na nim łaski, która umożliwiała mu sprawowanie duchowej posługi. Kto powtarza te sakramenty, twierdzi z całą mocą metropolita, jest świętokradcą i cytując z odpowiednią interpretacją słowa św. Pawła Apostoła z Listu do Hebrajczyków, mówi że tacy ludzie krzyżują ponownie Jezusa i wystawiają Go na pośmiewisko (Hbr 6).

Po drugim rozporządzeniu Mołyła drukuje cykl ЧИНЪ КАКѢ ПРИИМАТИ къ Жидовскомѣ, или Тѣрцкомѣ, или Арїанскомѣ нечестію ѿ Православнѣ-каѡселическіѣ Церкве ѿстѣпившихъ, и паки, раскаевшеса, и ѿметнѣвше сихъ безбожіе и невѣріе, вѣрѣ православної съвокѣпитисѣ желаютъ (cz. 1, s. 193–206). Zaczyna się ono trzystronicowym wstępem wyjaśniającym. Postępowanie w części początkowej przypomina przygotowanie do konwersji kandydatów z innych religii. Kapłan czy biskup muszą więc uzyskać pewność co do szczerej i bezinteresownej intencji kandydata, co do jego gotowości by świadomie i na zawsze odrzucić poprzednią religię czy wyznanie. Musi też przeprowadzić katechizację, nakazać na osiem dni post i modlitwy oraz zarządzić dokonanie rachunku sumienia do spowiedzi z całego życia. Ósmego dnia spowiada go, ale nie w cerkwi, lecz w innym jakimś miejscu, poucza i nakłada odpowiedzialność pokutę za odstępstwo od wiary prawosławnej.

Epitemia zależy od tego, z jaką kategorią odstępców mamy do czynienia. Nawiązuje metropolita do długiej tradycji, szczególnie do postanowień synodu pod przewodnictwem patr. Metodego Wyznawcy, komentowanych później przez Jana Postnika i Mateusza Blastaresa dotyczących norm powrotu do prawosławia.

Pierwsza kategoria dotyczy dzieci i młodzieńców w wieku niedojrzałym, którzy porzucili wiarę ojców „ѿ непазѣміѣ” (cz. 1, s. 194). W warunkach Rzeczypospolitej ta kategoria była stosunkowo liczna, z uwagi na praktykę posyłania przez ruską szlachtę dzieci do katolickich szkół. Gdy jeszcze jako archimandryta Piotr (Mołyła) brał 15 czerwca 1631 roku udział w poświęceniu tzw. cerkwi wołoskiej we Lwowie, wydał dokument zapowiadający utworzenie nowoczesnej szkoły w Kijowie. Stwierdza tam, że widać „w Cerkwi prawosławnej wielkie straty w ilości dusz wiernych⁵, spowodowane nieumiejętnością duchowieństwa i brakiem edukacji młodzieży”, przeto pragnąc powstrzymać proces odchodzenia od prawosławia i przyczynić się do powrotu zbłąkanych, młody archimandryta postanawia fundować szkoły „aby młodzież we wszelkiej pobożności, w obyczajach dobrych i w naukach wyzwolonych ćwiczona była”⁶.

Druga kategoria dotyczy apostazji w obliczu zagrożenia śmiercią i ze strachu przed torturami (неволею и страхомъ мѣкъ, cz. 1, s. 194). Miało to znaczenie w warunkach ogromnej ilości zabieranej przez Tatarów i Turków w jasyr ludności, z której jakaś niewielka część powracała do kraju. Szacuje się, że w czasach życia Mołyły w jasyr

⁵ Określenie „великіѣ оутратѣ на дѣлахъ людскихъ” ma też z pewnością znaczenie etyczno-moralne, a nie tylko statystyczne. Sytuacja w Cerkwi i w państwie działała na szkodę kondycji duchowej wiernych i jednocześnie ich ilość malała.

⁶ *Памятники, изданные Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Кіевскомъ военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ*, т. 2, отд. 1, Кіев 1846, с. 93–94, zob. <www.knigafund.ru/books/1119/read#page108> [i 109].

uprowadzono około 300 tysięcy, przede wszystkim Rusinów, ilu powróciło z niewoli, nie wiadomo; pewną część wykupywano, odbijano, czasem jeńcy salwowali się ucieczką⁷. Znamy historię spektakularnego buntu Marka Jakimowskiego, udział zbiegów w budowie w Palermo sanktuarium św. Rozalii, której relikwie odkryto trzy lata wcześniej, powrót chrześcijan do ojczyzny. Z 221 jeńców na uprowadzonej galerze było trzech Polaków, dwóch Anglików i jeden Włoch, pozostali to Rusini albo Moskale⁸.

Trzecia kategoria to dorośli odstępcy dobrowolni, którzy porzucili wiarę ojców za „poduszczeniem diabła”. Prawdopodobnie takich powracających było najmniej, znane są przecież kariery licznych polskich poturzeńców. Specyficzna sytuacja zaistniała po pokoju w Buczaczu (1662), w wyniku którego Kamieniec i całe Podole weszły do 1699 roku w skład Imperium Osmańskiego, a ogromna liczba mężczyzn, zarówno prawosławnych, jak katolików, przyjęła islam.

Każda z wymienionych kategorii podlega karom dyscyplinarnym według Mohyły. Już św. Bazyli, a potem i Metody, i Jan, i Mateusz przewidują różny ciężar epitemii. Piotr przedstawia surowe reguły św. Metodego.

Dzieci i niedorośla młodzież mają w miarę możności (по силѣ) pościć przez siedem dni, odmawiać modlitwy i bić pokłony, a ósmego dnia krótko wyrzec się odrzucanej wiary czy wyznania, odmówić prawosławne *Credo*, po czym następuje przyjęcie do wspólnoty przez Eucharystię.

Drudzy według postanowień patriarchy Metodego mają ścisły post dwa razy po 40 dni, modlitwy na kolanach i najlepiej z płaczem, a po upływie tego okresu spowiedź, ryt odrzucenia poprzedniego wyznania, prawosławne Вѣрѣю i Komunię św.

Trzeci, co się wyrzekli wiary dobrowolnie bez żadnej konieczności (вольнымъ си произволеніємъ кромѣ всакоа нѣжды, cz. 1, s. 194) podlegają „strasznej anathemie” (страшное имѣть запрѣщениѣ, cz. 1, s. 194), **ale przecież i ich obejmuje Boże miłosierdzie**; może ich zatem przywrócić prawosławiu dwuletni post od mięsa, sera, jaj i wina, ponadto codziennie młodszy mają wykonać 100 pokłonów i odmówić 200 modlitw Jezusowych, a słabi i chorzy – na ile im starczy sił. Po dwóch latach stosuje się przepisany rytuał. Tak referuje metropolita kanon pokutny Metodego. Warto zwrócić uwagę

E. Schön, Chrześcijanie w tureckiej niewoli, po 1530 <https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Yasyr#/media/File:Yasyr_2.jpg>

⁷ Warto polecić interesujące grawiury Niklasa Störa (1530) i Erharda Schöna (po 1530), czy romantyczne obrazy *Odbicie jasyru* Józefa Brandta (1878, Muzeum Narodowe w Warszawie), *Powrót z jasyru* Leopolda Löfflera (1863, Muzeum Narodowe w Warszawie).

⁸ [Marco Jakimoski], *Relazione della conquista fatta della galera capitana d'Alessandria, nel Porto di Metellino, per opera del capitano M...J...*, schiavo in detta galera, con liberazione di 220 schiavi cristiani, Roma 1628.

na świadectwo znaczenia Modlitwy Jezusowej, co jest chyba innowacją kijowskiego hierarchy.

Metropolita Piotr, zgodnie ze swoim pozytywnym i nierygorystycznym programem, być może wzorowanym na postawie św. Piotra Aleksandryjskiego, stosuje zasadę ekonomii, „mając na uwadze słabość w wierze, oziębłość w pobożności, niedomiary miłości, lenistwo w postach i modlitwach, i wielką niedbałość o cnoty wszelakie, jakie widzimy u ludzi w obecnych czasach”, i redukuje pokutę do absolutnego minimum, aby, jak mówi, „odsuwaniem w czasie ich ponownego przyjęcia i włączenia do Cerkwi oraz zbyt ciężką pokutą nie odstraszyć ich, ażeby (znowu) nie odpadli od wiary i nie powrócili do swojej poprzedniej bezecności”⁹. Taka utrata odzyskiwanego byłaby już grzechem na sumieniu kapłana, któremu metropolita radzi w wypadku młodzieży skrócić czas przygotowania do trzech dni, w pozostałych do ośmiu, by rozważnie rozkładać pokutę i indywidualnie dostosowywać termin dopuszczenia do Eucharystii.

Sam ryt przyjęcia jest następujący. Pokutnik, nazywajmy go dalej „powracający”, klęczy we wrotach cerkwi, a biskup lub oddelegowany przez niego kapłan przeprowadza wywiad: czy z całego serca żałuje, wyraża skruchę, że odstąpił od prawej wiary, czy się wyrzeka wszelkiej nieprawości, zabobonów, bezecności opuszczanej religii czy wyznania, czy wierzy w jedynego Boga w Trójcy świętej, współistotnego w Trzech Osobach i czy chce być i żyć w prawosławnej wierze. Po trzykroć czyni znak krzyża na czole powracającego, kładzie rękę na głowie i wygłasza modlitwę, w której informuje, że powracający był prawdziwie wiernym, ale odpadł od wiary przez knowania diabelskie, lecz teraz zrozumiał swój upadek, odbył pokutę i szczerze wyznaje wiarę, upodobnił się do syna marnotrawnego, toteż teraz powróciwszy do Cerkwi przez wiarę i dobre uczynki może dojść do zbawienia. Po modlitwie jest jeszcze egzorcyzm nakazujący diabłu opuszczenie powracającego. Celebrans podnosi go z kolan za prawą rękę, następnie jest powtórzenie chrzcielnego wyrzeczenia się szatana w kierunku zachodu i cały rytuał wyrzekania się poszczególnych elementów odrzucanej religii i wyznania wiary prawdziwej, przewidziany dla katechumenów. Następnie jest wprowadzenie do świątyni (za kraj omoforu lub epitrachilionu) pod śpiew psalmu 56 (57). Odzyskany z judaizmu, islamu czy arianizmu prawosławny klęka przed aniołem z Ewangelią, aby uzyskać odpuszczenie wszelkich grzechów i uwolnienie od klątw. Psalm 50, 37 i 142, a następnie modlitwa z prośbą, by rozpałcił w jego sercu iskrę Chrztu świętego, tak, by rozgorzała płomieniem Bożej łaski, by dać mu moc odrzucania i zwalczania wszelkiego kłamstwa herezji

⁹ Rozważny program ekonomii cerkiewnej charakteryzuje całą postawę św. Piotra. Znajdujemy go także w hymnografii, zwłaszcza w jego dwóch autorskich kompozycjach, umieszczonych w części trzeciej *Trebnika*, s. 93–135. Dla prawosławnych w Rzeczypospolitej i dla jeńców w jasyrze trwa czas niezwykle ciężkiej próby, wymagającej demonstracji heroicznej wiary i stałości cnót. Pojawia się zatem przejmująca prośba o nieprzekraczanie przez Pana Boga granic wytrzymałości doświadczanych przez Niego wiernych. Doświadczanie „ponad miarę” („*паче меры*”) w pewnym momencie przestaje służyć jako oznaka wybraństwa i synostwa, i może mieć tragiczne skutki dla zbawienia jednostek i historycznego trwania całej Cerkwi. Panujące przygnębienie, przekonanie o całkowitej izolacji w tym „ołowianym wieku” warunkuje modlitewne błagania, aby Pan przemienił okres doświadczania na okres okazywania miłosierdzia, by gniew swój skierował na niewiernych i przywrócił, choć w jakimś stopniu, na świecie poprzedni ład i harmonię; zob. A. Naumow, *Hymny Mohyły*, [w:] idem, *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej* (= Biblioteka Tradycji Literackich, XVIII), Kraków 2002, s. 116–123.

i schizmy, porzucenia wszystkich bezbożnych czynów i obyczajów. Następnie jest kolejna modlitwa z prośbą o odpędzenie wilków, które porwały kiedyś tę owieczkę z naszej trzody. Na koniec jest **ѢБРАЗЪ РАЗДРЪШАТИ ѠСТЪПНИКА ... Ѡ КЛАТВЫ и всѣхъ грѣховъ** – końcowy ryt rozgrzeszenia, uwolnienia od klątwy i grzechów oraz przyjęcia do Cerkwi, po czym odzyskany wstaje, całuje krzyż i Ewangeliarz i następuje rozesłanie.

Kolejny obrzęd dotyczy drugiej kategorii odstępców (schizmatyków czyli odszczepieńców). То ЧИНЪ КАКѢ ПРИИМАТИ Ѡ СХІСМАТИКВЪ, сіестъ, ѡщепенцвѣ, или ѡстѣпниквѣ къ Православной вѣрѣ приходашїи, иже или правовѣрни бывше ѡстѣпиша, или въ ѡстѣпствѣ родившесѧ Крещени и Мѡромъ помазани ѡ своихъ си ѡстѣпническихъ Іереѣ быша... (cz. 1, s. 206–215). Odwołując się do umieszczonego nieco wyżej drugiego rozporządzenia (**ѤКАЗЪ ВТОРЫЙ**) metropolita mówi o dwóch kategoriach: ludzi, którzy świadomie porzucili prawosławie w wyniku konwersji na rzymski katolicyzm lub przyjęcia unii oraz, i to jest istotne *novum* w koncepcji Mohyły, katolików i unitów, jako z pochodzenia prawosławnych. Ryt jest podobny do poprzedniego, tylko pytania są inne.

Osoba powracająca do prawosławia po własnym odstąpieniu (ѡстѣпникъ ѡ вѣры) ma jedno pytanie więcej – czy żałujesz, że porzuciłeś świętą prawosławnokatolicką apostołską Cerkiew wschodnią i przystałeś do błędów i nieprawości schizmatyckich? Przy pozyskiwaniu do prawosławia urodzonego w katolickiej i unickiej schizmie (въ ѡстѣпствѣ родивыйсѧ) pomija się to pytanie, poprzestając na deklaracji woli wyrzeczenia się błędów poprzedniego wyznania i posłuszeństwa wobec Cerkwi aż do końca życia. Pierwsza modlitwa jest też odmienna, gdy przy ex-prawosławnym, tak jak w poprzednim rycie, wspomina się jego urodzenie w prawosławiu i knowania diabelskie, które go od prawosławia odwiodły (cz. 1, s. 197), to przy urodzonym w schizmie odmawia się modlitwę stosowaną przy heretykach, z prośbą, by nowy prawosławny pod działaniem Ducha świętego brzydził się wszystkimi zgubnymi dla duszy herezjami i odszczepieństwami i zwalczał je (cz. 1, s. 176). Następnie jest wyrzeczenie się i przekleście w kierunku zachodu poprzedniego wyznania, zwanego tu „сѣборище ѡстѣпническое” (ale nazwy tych kościołów są ukryte pod NN: Імѣкъ), odwrócenie się na wschód, pokłon do ziemi dla uczczenia Trójcy św., wprowadzenie do świątyni przy słowach psalmu 26. Nad klęczącym przed Ewangelią odmawia się modlitwę jak w poprzednim rycie (o iskrze chrztu świętego), poczym kandydat odczytuje na głos z druku wyznanie prawosławnej wiary (w *Trebniku*, cz. 1, s. 45). Po Вѣрѣю znowu klęka, a celebrans odczytuje „съ всѧкимъ умиленїемъ. Аще ли възможно и съ слезами” (cz. 1, s. 212) modlitwę rozgrzeszenia i uwolnienia, wygłasza formułę absolucyjną taką samą jak dla heretyków. Następuje rozesłanie, ale jeśli nowy prawosławny nie był

Erhard Schön, Die Verwüstungen durch die Türken, Blatt 1., 1532. London, British Museum

< https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/41/Yasyr_3.jpg >

bierzmowany, celebrans przystępuje do udzielenia tego sakramentu według zwykłej praktyki (w *Trebniku* cz. 1, od s. 184)¹⁰.

Jak widzimy, ten wariant przyjmowania do prawosławia urodzonych w schizmie jest uznaniem koncepcji uniwersalnego prawosławia pierwszego tysiąclecia, jeszcze sprzed rzymskiego odstępstwa.

Na zakończenie tego bloku metropolita Piotr zamieszcza dodatkowe informacje, powtarzając niektóre z w części wstępnej. Przytoczmy je w charakterze podsumowania:

Niech będzie wiadome, że zgodnie z wyżej podanym rozporządzeniem, odstępców od wiary prawosławnej, którzy do niej znów wracają, Mirem świętym pod żadnym pozorem namaszczać nie należy, albowiem zaraz po Chrzcie św. godziwie (совершенно) namaszczeni zostali.

Tych, którzy urodzili się w odstępstwie i od odstępczych kapłanów chrzest przyjęli, a przez ich biskupów nie zostali bierzmowani, obowiązkowo Mirem św. namaszczać należy, jak to powiedziałem wyżej.

Ale wiedz i to, że Cerkiew święta Prawosławno-katolicka nakazuje uznawać za ważny chrzest z rąk odstępców i tych heretyków, którzy wierzą w Świętą i nierozdzielną Trójcę i chrzczą w imię Ojca i Syna i Ducha świętego przez trzykrotne zanurzenie, jak to wcześniej napisałem.

O bierzmowaniu odstępczym i heretyckim nie zostało powiedziane nic ponad to, co ukazał mi wyżej w oparciu o kanony.

Także Ormian jako heretyków po trzykroć przeklętych na soborach, tak jak i innych odstępców, według ostatniego [trzeciego] rytu przyjmujemy i namaszczaemy Mirem św.

Zachodnich zaś odstępców, którzy zostali bierzmowani przez ich biskupów, polecamy mądrymu namysłowi biskupa. Niech on rozważnie zbada, czy to ich bierzmowanie ma być uznane za ważne czy też nie, ale tak, żeby jego decyzja o ważności lub nie stała się powodem do zgorszenia (да събезсоблазненно [...] будетъ) dla wiernych Bożych.

*

Drugim obszarem, na którym możemy obserwować fenomen rekonwersji, znacznie odmienny od tego przedstawionego wyżej, są Bałkany.

Chrześcijaństwo na Bałkanach w przeciągu kilku wieków niewoli otomańskiej, a w wypadku Słowian, także dominacji duchowej i administracyjnej Greków, przekształcało się w ludową religię, zasadniczo bliższą rytualizmowi i magii niżli wyrafinowanej teologii Ojców Kościoła. Rola schłopiałego i niewykształconego kleru w parafiach i małych klasztorach nie mogła być znacząca, jedynymi twierdzami duchowości i poprawności teologiczno-rytualnej były duże monasteria i Góra Athos. Ludność żyła w bardzo skomplikowanej rzeczywistości kulturowej i językowej, oprócz własnego języka (czasem: języków) używano osmańskiego języka tureckiego (najczęściej któregoś z dialektów) i powszechnie znano grekę (też w różnych odmianach). Nie było miejsc etnicznie homogenicznych, życie codzienne było naznaczone swoistym synkretyzmem – w pożywieniu, w muzyce, w stosunkach interpersonalnych, chociaż trudno mówić o wzajemnym poszanowaniu między grupami chrześcijańskimi i zbiorowością muzułmanów.

¹⁰ Zajmujące, ale w ogóle nie dyskutuje się odmienności materii św. mira, co było ważnym tematem np. na początku XIII w. podczas zawierania unii kościelnej między Cerkwią bułgarską a Rzymem.

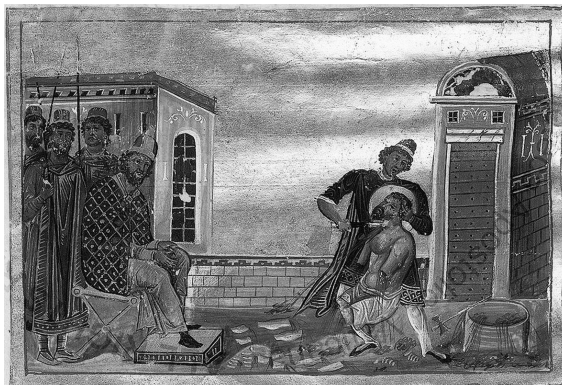
Odmienność etniczna i religijna nakładała się na surowe warunki życia codziennego, gdzie toczono walkę o biologiczne przetrwanie.

W Imperium Otomańskim obo wiązywał absolutny zakaz przecho- dzenia z islamu na inne wyznania i jego naruszenie karano śmiercią. Znamy bardzo nieliczne wypadki przyjęcia chrześcijaństwa przez osoby pochodzące z rodzin muzuł- mańskich, za co zostały skazane na śmierć (np. św. Konstantyn Haga- ryta, Atoski, 2 VI). Propagowano natomiast przyjmowanie islamu, oferując szereg ulg i przywilejów – darowano wyroki, nawet śmierci,

znacznie zmniejszono podatki, zapewniano inne korzyści ekonomiczne i społeczne. In- tensywność prozelityzmu islamskiego w dużej mierze zależała od sytuacji politycznej i wzrastała w okresie działań wojennych i w czasie osłabienia władzy centralnej, kiedy Imperium chyliło się ku upadkowi i najczęściej było inicjatywą fanatyków lokalnych.

Dość rozpowszechnionym zjawiskiem wśród chrześcijan była „podwójna wiara”, stanowiąca formę kryptochrześcijaństwa (ale też kryptoislam), co prowadziło do syn- kretyzmu religijnego (terminy określające to zjawisko są wymowne: *dvoveryje*, *dipistia*, *patsali*, *linovamvaki*, *lardokophtedi*, *mesokertedi*, *laramane*, *yarim Kristian*, *les chrétiens d'Allah* i in.)¹¹. Ci pseudo-muzułmanie zostawiali sobie domowe imię chrześcijańskie, a nowego używano na zewnątrz. To zjawisko, mające na celu przede wszystkim zwiększenie bezpieczeństwa i dobrobytu rodzin, było zwalczane i potępiane zarówno przez Portę, jak i przez Kościoły.

Analizując źródła, zwłaszcza liczne żywoty i biografie nowych męczenników, mamy do czynienia z dużą różnorodnością motywów i sposobów dokonywania konwersji na islam¹². Często była ona dobrowolna, z reguły w młodym wieku. Chłopcy porzucali wiarę chrześcijańską ze strachu przed karą czy bólem, w wyniku konfliktów w rodzi- nie lub w środowisku, czasem z miłości, ujęci dobrocią pomagających im Turczynek lub z wyrachowania. Czasem islamizacja była wynikiem przemocy, nacisku, prze- biegłości, wpływała z prozelityzmu gospodarza, opiekuna lub współmieszkańców,

Męczeństwo św. Jakuba Persa, Menologion Bazylego II, ok. 985, Biblioteka Watykańska (sygn. Ms. Vat. gr. 1613).

<[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:James_the_Persian_\(Menologion_of_Basil_II\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:James_the_Persian_(Menologion_of_Basil_II).jpg)>

¹¹ O. Zirojević, *Konvertiti – kako su se zvali : islamizacija na južnoslovenskom prostoru*, Podgorica 2001, eadem, *Islamizacija na balkanskom prostoru – dvoveryje*, Beograd 2004, por. też eadem, *Alahovi hrišćani*, <<http://pesanik.net/alahovi-hriscani/print/>> (15.10.2017).

¹² Piszę o tym szerzej w artykule *W poszukiwaniu utraconej tożsamości – nowi męczennicy atoscy (1590–1830)*, w: *Religijna mozaika Balkanów*, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, Gniezno 2008, s. 43–54; zob. <<https://core.ac.uk/download/pdf/53158564.pdf>>. Fundamentalną pracą, opartą na bogatym materiale, także rękopiśmiennym, jest książka K. Г. Нихоритис, *Света Гора – Атон и българското новомъченичество*, София 2001, tam też najważniejsza literatura.

a nawet poturczonych członków rodziny. Muzułmańscy obywatele nawet przypadkowo gest lub słowo potrafili uznać za akt wyrażenia woli przejścia na islam, od czego nie było już odwrotu. Wystarczyło nałożyć turecki strój lub jego część, wypowiedzieć słowa typu „prędzej zostanę Turkiem, niż to zrobię”, by zostać uznanym za kandydata na muzułmanina. Niekiedy konwersja następowała wskutek obietnicy, złożonej w momencie gniewu lub strachu przed śmiercią, torturami czy gwałtem, czasem po pijanemu lub w gorączce¹³. Sam rytuał przejścia był prosty i szybki, rzadko kandydat przechodził dłuższe, np. dwutygodniowe przygotowanie religijne. W wypadku usynowionych przez muzułmanów dzieci rytuał był sprawowany zgodnie z tradycją, czasem razem z naturalnymi dziećmi opiekunów. Zwykle polegało ono na wypowiedzeniu (trzy razy, ale nawet raz) wyznania *Bismillah* (basmala, besmele), rytualnym obrzezaniu napletka i zmianie ubrania. Wiadomo bowiem, jak znaczące było i w tej kulturze użycie każdego atrybutu zewnętrznego, a przede wszystkim charakter deklaracyjny nadawał noszony strój – typ, kolor, nakrycie głowy, buty itp.

Wyrzuty sumienia pojawiały się z reguły zaraz po konwersji, często związane z dokuczliwym bólem po obrzezaniu. Ale niektórzy konwertyci trwali w nowej wierze przez kilka lat. Zmiana wiary zmieniała zasadniczo stosunki w rodzinie i w środowisku. Jeśli nie brać tu pod uwagę wspomnianego przed chwilą kryptochrześcijaństwa, poturczeńcy byli osądzeni niezwykle surowo przez rodzinę i znajomych – matka nie chce rozmawiać z synem, przeklina go, żona nie podąża za mężem, dzieci opuszczają ojca. Z drugiej strony poturczone matka i siostry wskazują miejsce ukrycia syna/brata, ojciec ściga uciekającego przed poturczeniem syna itp. Grupa okazuje pogardę i odrzuca zdrajcę, lecz jednocześnie boi się, bo jakiegokolwiek działania, mające na celu powstrzymanie konwersji lub powrót do prawosławia, jest karane śmiercią. Często wyrzuty sumienia są związane ze słowami Pana Jezusa: „Kto by zaś zaparł się mnie przed ludźmi, zaprę się go i ja przed Ojcem moim, który jest w niebiosach” (Mt 10,33); słowa te są cytowane wielokrotnie we wszystkich niemal utworach związanych z nowymi męczennikami. Nic dziwnego, że nieraz decyzja o powrocie do prawosławia jest podejmowana w wielkie święta chrześcijańskie.

Ujrzawszy głębię swojego upadku nowi muzułmanie rozpaczliwie szukali spokoju wewnętrznego. Porzucali miejsca, w których przyjęli islam czy gdzie żyli jako muzułmanie. Ucieczka była możliwa w ubraniu (przebraniu?) chrześcijańskim. Nie zawsze, ale często, skruszony konwertyta znajdował wsparcie duchowe u duchownych parafialnych i wędrujących mnichów, czasem rad udzielała matka; w jednym przypadku w ucieczce pomógł rosyjski konsulat. Wszyscy oni wskazywali Górę Athos jako jedyny cel ucieczki.

¹³ Warto wskazać tu dwa niezwykle przypadki przejścia na islam i powrotu do prawosławia, zakończone męczeństwem. Św. Prokopiusz z Warny z niewiadomego powodu zbiegł z Athosu i przyjął islam w Smyrnie, ale powrócił do prawosławia w dwa tygodnie po obrzezaniu; święty 25 czerwca 1810 r.; Јустин (Поповић), *Житија светих за месец јуни*, Београд 1975, s. 568–571. Drugi specyficzny przypadek odstępstwa miał miejsce w Konstantynopolu, kiedy to wybitny kapelan i kaznodzieja przy ambasadzie rosyjskiej, Konstanty, również wcześniej przebywający na Athosie, przyjął niespodziewanie islam, lecz szybko się rozmyślił i został święty przed pałacem sułtana 26 grudnia 1743 r. Idem, *Житија светих за [месец] децембар*, Београд 1977, s. 762.

Pozycja Republiki Mniszej była zasadniczo odmienna niż reszty kraju, kontrola administracyjna i religijna Turków była tu o wiele słabsza i mniej restrykcyjna. O ile w miastach Imperium konflikty religijne nabierały od razu wymiaru społecznego i publicznego, na Ahtosie życie religijne najczęściej toczyło się z dala od wydarzeń doczesnych, choć mamy wiele świadectw napadów zbójceckich i tureckich, a także ucieczki ludności cywilnej na obszar Republiki. Athos nigdy nie utracił wszechprawosławnego wymiaru, stanowiąc zaporę przeciwko islamowi i zachodniemu chrześcijaństwu, ale także przeciwko procesowi rozpadu panortodoksyjnej wspólnoty. Prawosławie, według hagiorytów, musi być wolne od cech lokalnych i służyć utrzymaniu jedności narodu prawosławnego, zdolnego do stawienia oporu islamizacji, okcydentalizacji i ateizacji. Atonicy potrafili ześrodkować spontaniczne decyzje zislamizowanych chrześcijan, powracających do prawosławia dla utworzenia wzorcowego modelu, mającego służyć jako wsparcie dla świadomości religijnej i jako łącznik między wspólną wiarą i wspólnym losem, między wyznaniem i zbawieniem.

Od lat 90-ch XVIII wieku, a zwłaszcza w latach 1812–1816 nastąpiła intensyfikacja procesów formacyjnych i w odniesieniu do tego okresu z powodzeniem można mówić o atoskiej szkole nowomęczennictwa, skupionej wokół skitu Świętej Anny, należącego do Wielkiej Ławry i skitu Św. Jana Chrzciciela, podległego Iwironowi. Widać także znaczną rolę patriarchy Grzegorza V, który został zabity przez Turków w 1821 roku, a następnie kanonizowany.

Przybywający po ratunek na Świętą Górę odstępcy od prawosławia oddawani byli w ręce doświadczonych starców. Chrzest powracających był uważany za ważny, natomiast, w odróżnieniu od praktyki Mohylańskiej, bierzmowanie nie, gdyż tutaj traktowano apostazję jako unieważnienie tego sakramentu. Ale gdy jeden z przyszłych męczenników (św. Prokopiusz Warneński) poprosił o ponowienie bierzmowania i o Komunię św., starzec odmówił mu, mówiąc, że w obliczu zbliżającej się męczeńskiej śmierci ponowne bierzmowanie nie jest potrzebne, ponieważ krew przelana w akcie męczeństwa ma jeszcze większą moc, jest to „chrzest najwyższy, który już nie może zostać niczym skalany, a oczyszcza człowieka ze wszystkich popełnionych grzechów, nawet z wyparcia się prawosławnej wiary. Sakramenty, o które prosisz, są pożyteczne i zbawcze, ale one są na drugim miejscu po męczeństwie”¹⁴. Jednak w większości starcy niełatwo godzili się na udanie się na męczeństwo „do Turków”, przekonywali, że przebaczenie grzechu wyparcia się Chrystusa można także uzyskać pozostając na Górze. Z tekstów hagiograficznych dowiadujemy się o niemal codziennej spowiedzi, o surowej dyscyplinie postnej, o pokłonach, modlitwach, kontemplacji, poradach, po pewnym czasie także częstej Komunii św. Po odpowiednim okresie przygotowawczym pokutnik składał śluby zakonne. W zasadzie to wystarczało do odzyskania mocy wewnętrznej.

Nie zawsze jednak uspokajało sumienie. Na przykładzie św. Łukasza z Adrianopola (23 III) widzimy, że nawet Athos nie zacierał pamięci o strasznym odstępczynie. Młody Łukasz, przenosząc się z jednego klasztoru do drugiego i nigdzie nie znajdując spokoju, powiadał:

¹⁴ К. Г. Нихоритис, *op. cit.*, s. 370–373.

Święta Góra jest miejscem zbawienia. Tutaj pędzi życie w milczeniu mnóstwo mnichów i wszyscy znajdują mir. Czemuż to ja jeden nie jestem w stanie usiedzieć na miejscu? Nie ma innego wyjaśnienia jak to, że noszę na sobie nieczystą pieczęć diabła – obrzezanie, i to właśnie jest przyczyną, że nie zaznaję spokoju na żadnym miejscu i nie mogę osiągnąć żadnej z cnót. Cóż mi pozostaje? Tylko jedno – udać się, by wyznać publicznie Jezusa i w ten sposób zostać uwolnionym od pieczęci diabelskiej i przelaniem własnej krwi zostać oczyszczonym z grzechu wyrzeczenia się wiary. Tylko to mnie może ukoić, tylko to może być moim wybawieniem!¹⁵

Pragnienie męczeństwa wynika z postrzegania go jako środka oczyszczenia duszy i ciała. Ogromne znaczenie dla duchowej formacji miał stały kontakt z tekstami poświęconymi poprzednim męczennikom, w tym zwłaszcza z weneckimi wydaniem, ale także z relikwiami (włosy, ubrania, krew, fragmenty ciała), rzadziej z miejscami ich kaźni. W efekcie powrót do prawosławia wytyczał drogę do męczeństwa, a funkcja społeczna i historyczna tych kultów miała przyczynić się do odrodzenia prawosławnego na Bałkanach. Nie mamy żadnych dokumentów na temat formalizacji kultów, świętość wypływała z samego aktu męczeństwa. Powstawał cykl hagiologiczny – żywot, oficjum i ikonografia (ikony, ryciny). Pamięć była obchodzona przede wszystkim w klasztorach, z którymi święty był związany podczas pobytu formacyjnego, w miejscach męczeństwa i w miejscowości rodzinnej, z wolna jednak rozszerzała się na inne tereny prawosławne, zwłaszcza na ziemiach greckich i bułgarskich, mniej wśród Serbów. W drugiej połowie XIX wieku da się zauważyć istotne znaczenie nowych męczenników dla idei Odrodzenia cerkiewnego i narodowego. We wstępie i zakończeniu *Żywota św. Onufrego Gabrowskiego* (4. I), napisanego przez mnicha Onufrego z Ivironu i wydrukowanego w Atenach w 1862 roku, znajdujemy celną charakterystykę społecznej konieczności nowych kultów¹⁶. W obliczu postępującego zeświecczenia społeczeństw, konsumizmu, indyferencji ich męczeństwo służy ugruntowaniu tradycyjnych postaw chrześcijańskich, pomaga wzmocnić opór przeciwko islamizacji, ale także przeciwko przybierającej na sile propagandzie rzymsko-katolickiej i protestanckiej. Dzięki nowym męczennikom następuje aktualizacja dawnych a wiecznych wartości chrześcijańskich, tak różnych od szerzącego się świeckiego, liberyńskiego modelu życia mieszczańskiego. A Kościół od zawsze czci i wspomina świętych, którzy w jakimś momencie życia wyrzekli się swojej wiary, ale potem wrócili do prawosławia i ponieśli śmierć męczeńską. Autor wymienia dla przykładu św. Jakuba Persa¹⁷ i św. Miraksa Egipcjanina¹⁸. Właśnie dzięki takim świętym, dawnym i nowym, również my, zanurzeni we współczesności, możemy w swej świadomości zostać „męczenni-

¹⁵ *Жития на българските светии. Съдържа 64 жития на светии, почитани по българските земи*, Света Гора Атон 2002, s. 430–431.

¹⁶ K. Г. Нихоритис, op. cit., s. 320–323, 338–341.

¹⁷ Św. Jakub porzucił chrześcijaństwo dla islamu, lecz pod wpływem matki i żony nawrócił się. Przylapany na lekturze Pisma Św. został z rozkazu króla postawiony przed sądem, niezłomnie jednak wyznawał wiarę w Trójcę. Rozgniewany król poddał go wyszukanym torturom, przez które święty nosi przydomek „pocięty”, bowiem odcinano mu kolejno palec po palcu u rąk i nóg, później ramiona i nogi i wreszcie głowę (+421). Pragnąc powstrzymać szerzenie się kultu, król nakazał spalenie ciała i rozsypanie popiołu, ale chrześcijanom udało się uratować część relikwii i przenieść je do Jerozolimy. Wspomnienie 27 listopada.

¹⁸ Św. Miraks był egipskim chrześcijaninem. Będąc zaufanym człowiekiem emira, przyjął islam, ale rychło pojął swój upadek. W akcie skrucy wchodzi do meczetu z krzyżem w ręce i wyznaje wiarę w Chrystusa, wzywając

kami poprzez refleksję”, znajdując w nich świetlany przykład ofiarnej walki o własną – utraconą czy niedocenianą – tożsamość.

Przedstawione tu dwie bardzo różne sytuacje historyczne, społeczne i liturgiczne pomagają nam uświadomić sobie, jak skomplikowane są dzieje prawosławia w jego dynamice stosunków wewnętrznych i zewnętrznych i jak wiele jest jeszcze do zbadania i zrozumienia.

РЕЗЮМЕ

Александр Евгеньевич Наумов

Возвращение в православие

Ключевые слова: православие, отступничество, *Требник* Петра (Могилы), таинство, исламизация, новомученичество

Статья разделена на две части. В первой анализируются указы и чины, относящиеся к практике вторичного принятия в Православие отступников от него, помещенные в *Требнике* святителя Петра (Могилы). Следуя древней традиции св. Петр делит отступников на три группы: дети и молодежь отступившие „от неразумия”, пленники, принявшие другую религию „неволею и страхом мук”, и ушедшие из Церкви вполне добровольно. В реалиях Польско-литовского государства XVI–XVII веков православные переходили в католицизм (прямо или через унию), протестантизм (лютеранство, кальвинизм, анабаптизм, антитринитаризм) и, реже, в иудаизм. Массовый переход в ислам осуществлялся среди многочисленных пленников (ясырь), хотя немногие возвращались из полона. Воцерковление отступников от веры связано с длящейся столетия дискуссией о важности Крещения и Миропомазания, совершаемых вне Православной церкви. Могила решительный сторонник неповторяемости этих Таинств, при условии правильного их исполнения.

Вторая часть посвящена возврату в Православие из ислама в Османской империи. Анализ проведен на житийной литературе новомучеников, которые на некоторое время отреклись Христа, но потом раскаялись и вернулись в христианство. В большинстве случаев они формируются на Афоне, желая актом мученичества сгладить грех отступничества. На Афоне считали действительным только их Крещение, но не Миропомазание. Пример смертного подвига за веру многих раскаявшихся помогал остановить исламизацию населения и возродить Православие среди греков, болгар и сербов.

muzułmanów do przyjęcia prawdziwej wiary. Poddany torturom i ścięty ok. 640 r. Wspomnienie na Wschodzie 11 grudnia.